

VU Research Portal

Twee Romeinse grafsteles uit Houten-Molenzoon en hun betekenis voor de Romanisering van een grensstreek

Derks, A.M.J.

published in
Jaarboek Oud-Utrecht
2003

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Derks, A. M. J. (2003). Twee Romeinse grafsteles uit Houten-Molenzoon en hun betekenis voor de Romanisering van een grensstreek. *Jaarboek Oud-Utrecht*, 53, 5-32.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

Twee Romeinse grafstèles uit Houten-Molenzoom

en hun betekenis voor de romanisering
van een grensstreek

Ton Derks

Bij graafwerkzaamheden in de Houtense wijk Molenzoom kwamen in april 2000 onder meer fragmenten van twee kalkstenen grafstèles uit de Romeinse tijd tevoorschijn. Eén ervan kenmerkt zich door een Latijnse grafinscriptie en een beeldhouwde voorstelling van de overledene in

Dr. A.M.J. (Ton) Derks studeerde Klassieke talen in Nijmegen en Provinciaal-Romeinse archeologie in Amsterdam. In 1996 promoveerde hij cum laude op een proefschrift over veranderingsprocessen in de religie van de gemeenschappen in het noordwestelijk deel van het Romeinse rijk. Hij werkte vervolgens als post-doc onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam en het Römisch-Germanisches Zentralmuseum in Mainz (D). Sinds 1999 is hij als universitair docent verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

de vorm van een buste. Het is het eerste voorbeeld van dit type dat in Nederland tevoorschijn is gekomen en tevens een van de oudste grafstenen van ons land. In dit artikel gaan we op zoek naar de achtergronden van de overledene. Die zoektocht levert niet alleen een aardig inkijkje

in de persoonlijke geschiedenis van een individu uit het begin van onze jaartelling, maar dwingt ons ook het dominante beeld van het 'Bataafse' platteland als bewoond door een etnisch homogene bevolking te nuanceren.

In de kantorenwijk Molenzoom van de Utrechtse gemeente Houten vond in het voorjaar van 2000 in verband met de aanleg van een fietstunnel onder de spoorlijn Utrecht-'s-Hertogenbosch ingrijpend grondverzet plaats.¹ De werkzaamheden werden wegens

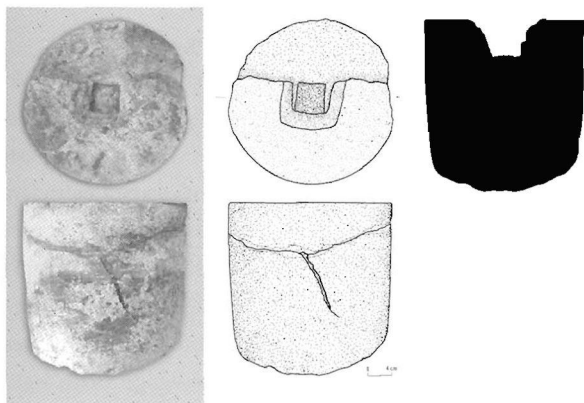

Fig. 1 Foto en tekening van twee passende fragmenten van een ongecaneleerde kalkstenen zuil (H. 28 cm; zuildiameter 27,5 cm). De zuil was niet uit één blok steen gehouwen, maar, zoals het vierkante doorgat in het midden van de bovenzijde laat zien, uit verschillende op elkaar gestapelde delen samengesteld.

de onmiddellijke nabijheid van een langer bekend nederzettingsterrein uit de Romeinse tijd door amateur-archeoloog B. Elberse uit Bunnik nauwlettend gevolgd. Op dinsdagavond 11 april 2000 meldde hij aan de verantwoordelijk archeoloog van de Provincie Utrecht in de bouwput aan de oostzijde van de spoorlijn bodemverkleuringen van een geul te hebben waargenomen. Toen hij de volgende avond de bouwplaats opnieuw bezocht, deed hij de vondst van zijn leven.

Aan de westzijde van de spoorlijn

ontdekte hij eerst te midden van de laatste resten van een stort waarin de uitgegraven grond in afwachting van verder transport korte tijd was opgeslagen, een recentelijk

gebroken fragment van een kalkstenen zuil (fig. 1). Direct rees bij hem het vermoeden dat andere passende fragmenten reeds waren afgevoerd. Hij toog daarop op goed geluk naar een tijdelijk gronddepot dat de gemeente Houten op ca. 1 km afstand had ingericht.² Boven op een vers gestorte, lage zandhoop stond hier een groot kalkstenen blok met delen van beeldhouwwerk en een Latijnse inscriptie recht overeind (fig. 2). In omringende zandhopen vond hij dakpanfragmenten, enige scherven Romeins aardewerk en een klein recent gebroken fragment van een kalkstenen zuil met doorgat dat naadloos bleek te passen aan het eerder gevonden deel (fig. 1). Toen hij op donderdagavond 13 april het gronddepot nogmaals bezocht, waren de zandhopen tegen een oudere stort omhoog geschoven en stak uit hetzelfde zand waarin hij zijn eerdere vondsten had gedaan, een kalkstenen plaat met één grotendeels gepolijste zijde (fig. 3). Dankzij het detail waarmee onze amateur-archeoloog in de dagen voorafgaand aan deze ontdekkingen de voortgang van de grondwerkzaamheden had gevolgd, kon de vermoedelijke vindplaats van al deze vondsten nog op enkele meters nauwkeurig worden bepaald.³ Zij leken afkomstig uit de eerder waar-

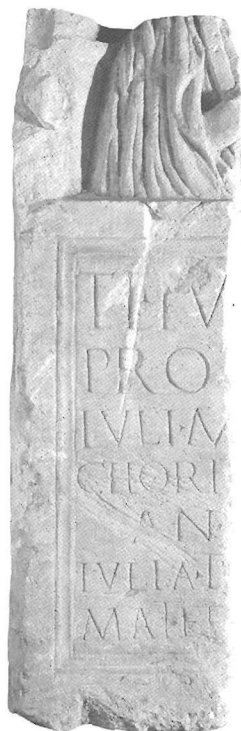

Fig. 2 Linkermiddendeel van een kalkstenen grafstèle met voorstelling van de overledene en Latijnse grafinscriptie.

Fig. 3 Glad gepolijst benedendeel van een tweede kalkstenen grafstèle. De licht gebogen gebosseerde rand aan de basis van de voorzijde en de beitelsoren op de zijkant zijn ontstaan tijdens de winning van de steen in de groeve.

genomen fossiele geulbedding.

Gezien de betekenis van de vondsten werd besloten tot een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO), waarbij op een smalle strook grond tussen de in aanleg zijnde fietstunnel en een belendend kantoorpand een proefsleuf van 22,5 bij 2 m werd gegraven (fig. 4). Doel was de oorspronkelijke vindplaats van met name de grafsteen met inscriptie zo nauwkeurig mogelijk vast te stellen, eventueel andere nog in de bodem aanwezige archeologica te bergen, en nadere gegevens te verzamelen voor een advies omtrent een mogelijk vervolgonderzoek bij de vindplaats. Eerst worden hier de resultaten van dit onderzoek gepresenteerd. Daarna doen we een poging de fragmentaire tekst van de inscriptie

te reconstrueren en tenslotte zullen we proberen aan te geven welke betekenis de vondsten hebben voor onze beeldvorming van het Romeinse verleden in de grensstreken van het Romeinse rijk.

Eerdere archeologische waarnemingen in de omgeving van de vindplaats

In de directe omgeving van de vindplaats zijn in het verleden bij verschillende gelegenheden archeologische waarnemingen gedaan, die van belang zijn voor de interpretatie van de hier gepresenteerde vondsten. Voorafgaand aan de bouw en uitbreiding van een kantorencomplex, werden tussen 1989 en 1995 op amper 50 m van de vindplaats door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de plaatselijke archeologische werkgroep delen van een nederzetting uit de Late IJzertijd en de Romeinse tijd onderzocht (fig. 4).⁴ Het opvallendste element van die nederzetting bestaat uit een houten gebouw met *porticus* dat minstens 40 m lang is (fig. 5). De twee rijen staanders van de kernbouw zijn gefundeerd op een soort fundamente van bouwpuin, bestaande uit natuursteen, dakpannen en fragmenten van beschilderd pleisterwerk. De bouw van dit complex plaatsden de onderzoekers in het begin van de 2de eeuw. Het puin en de muurschilderingen zijn op grond van begeleidend aardewerk in de eerste eeuw gedateerd.⁵ Ze stammen van een ander gebouw of gebouwdeel dat gezien de steenbouw en de wandschilderingen een representatieve functie heeft gehad. Gedacht kan worden aan een inheemse boerderij met een stenen woondeel of aan het hoofdge-

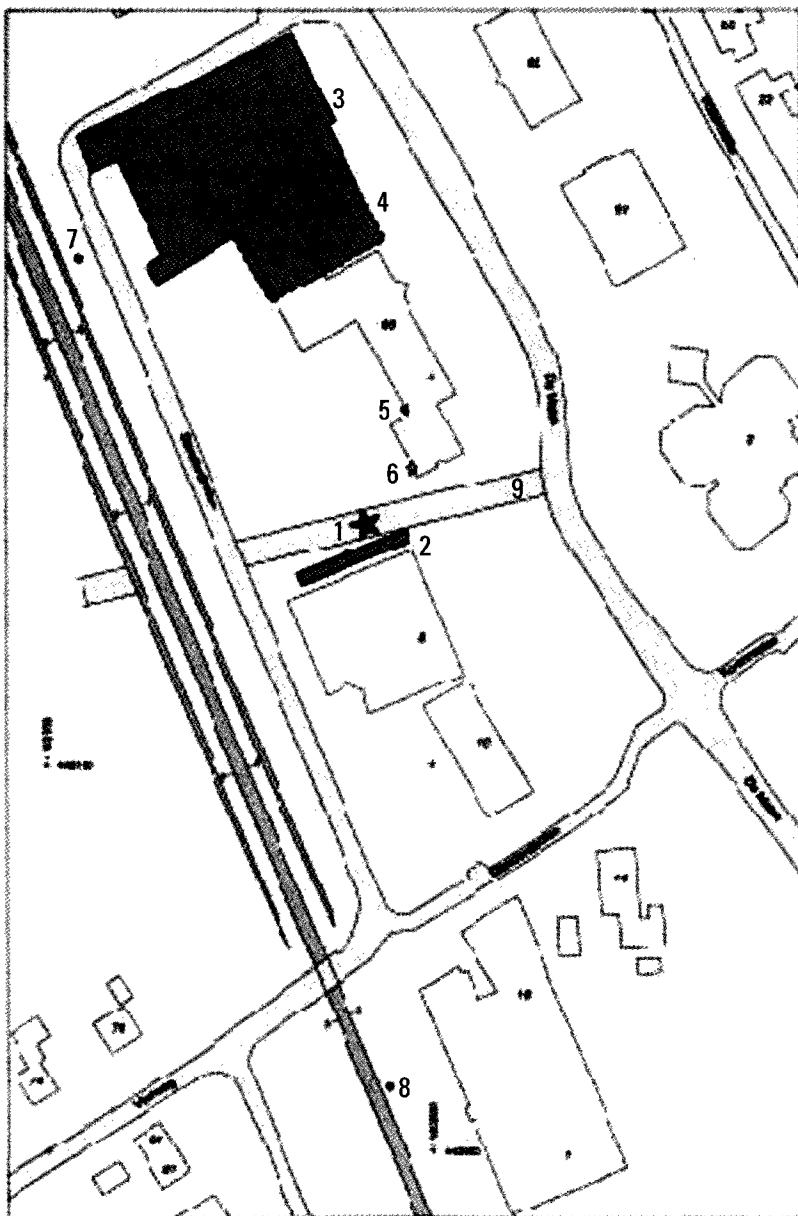

Fig. 4 Topografie van Houten-'Molenzoom' met de vindplaats van de grafstenen en de locaties van eerdere opgravingen en archeologische waarnemingen.

1 Vindplaats van de grafstenen; 2 proefsleuf van het Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) in oktober 2000; 3 opgegraven areaal van het ROB-onderzoek in 1989 en 1992; 4 opgegraven areaal van het ROB-onderzoek in 1995 (ongepubliceerd); 5 grondspoor met veel houtskool en verbrand aardewerk; 6 Romeinse waterput; 7 grondspoor met tufsteenblokken, dakpanmateriaal, een complete kruik en veel botten; 8 geulbedding (?); 9 fietstunnel.

bouw van een Romeinse *villa* vlak buiten het opgegraven areaal. Als we ervan uitgaan, dat dit stenen gebouw tenminste één generatie overeind heeft gestaan, zou het op zijn

laatst in de Flavische periode (69 – 96 na Chr.) zijn gebouwd. Bij dezelfde nederzetting hoort vermoedelijk ook een grondspoor dat in februari 2000 werd ontdekt. Het lag in de bouwput voor een spooruitbreiding aan de oostzijde van de spoorbaan vlakbij de steile overgang van de Houtense stroomrug naar de lager gelegen komgrond van de Geersloot (fig. 4, nr. 7). Het bevatte onderin 10 à 15 blokken tufsteen, en verder grote stukken dakpan, aardewerkscherven en veel botten. Ook de nieuwe vondsten uit het tracé van de fietstunnel zijn met deze nederzetting in verband te brengen.

Het aanvullende archeologische bodemonderzoek

Tijdens het AAO werd inderdaad een fossiele geulbedding aangesneden (fig. 6). Het gaat om een ongeveer 20 m brede geul die op de brede, zuidwest-noordoost georiënteerde, Houtense stroomrug ligt.⁶ In verband met de werkzaamheden rond de fietstunnel kon alleen de oostelijke oeverzone en een deel van de geulbedding worden onderzocht; de westelijke oever ligt vermoedelijk onder de spoorbaan. In de oostelijke helft van de proefsleuf tekenden zich nagenoeg direct onder de bestrating nog enkele forse bodemsporen af, die ongetwijfeld deel uitmaken van de eerder onderzochte nederzetting. Onder de uit deze sporen geborgen vondsten zijn vooral brokken tufsteen en een grote hoeveelheid oesterschelpen vermeldenswaard. De tufsteen moest uit het

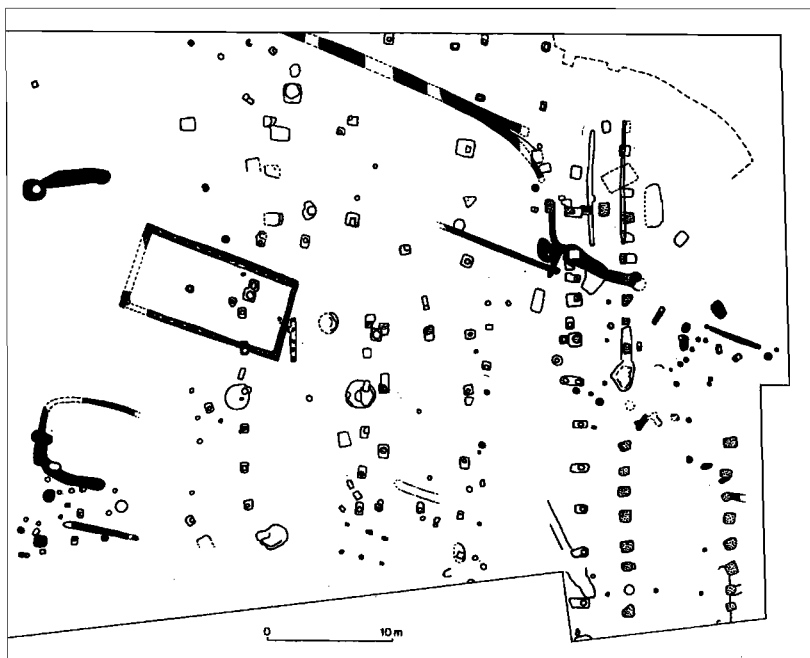

Fig. 5 Opgravingsplattegrond van de nederzetting in Houten-'Molenzoom' voor zover onderzocht in 1989 en 1992 (cf. fig. 4.3). Zwart: sporen uit de Late IJzertijd; wit: sporen uit de Romeinse tijd; gerasterd: paalkuilen met in de vulling secundair gebruikt Romeins bouwpuin (naar Van Dockum/Hessing 1994, 224).

Rijnland worden aangevoerd en onderstreept daarmee het bijzondere karakter van deze nederzetting. Vondsten van oesterschelpen uit diverse Romeinse legerplaatsen in Nederland alsook de vermelding van deze schelpdieren in een brief uit de Engelse legerplaats Vindolanda maken duidelijk, dat zij onder legerleiding en soldaten als een delicatesse bekend stonden; op het platteland in onze grensstreken zijn zij tot dusver echter vrijwel alleen bekend van nederzettingen die zich door een gedeeltelijke steenbouw van de doorsnee nederzetting met woonstalhuizen onderscheiden.⁷

Helaas zijn tijdens het onderzoek geen nieuwe fragmenten van de grafsteen aan het licht gekomen. Wel konden kleine fragmenten kalksteen, brokken tufsteen, stukken Romeinse dakpan en kleine fragmenten van Romeins vloerbeton en Romeins pleisterwerk worden geborgen, met name uit een vondstlaag in de vroegere oeverzone van de geul.⁸ Uit die laag moet ook de steen met inscriptie stammen, zoals nog aangetroffen sedimentresten lijken te bevestigen. Voorts komen uit de onderste, zandige lagen van de geulopvulling enkele scherven handgevormd aardewerk. Aangezien tijdens het onderzoek geen enkele post-Romeinse scherf tevoorschijn kwam, is het waarschijnlijk dat de geul nog in de Romeinse tijd is verland en opgevuld.

Het type en de datering van het grafteken

‘Zeer bijzondere grafsteen ... een van de oudste van Nederland’, zo meldten meer dan dertig dagbladen als reactie op een persvoorlichting over de ontdekking. En geen letter daarvan is gelogen. De vorm en de datering van het grafteken, de tekst van het opschrift en de context van de vindplaats geven de grafsteen van Houten een bijzondere betekenis.

Het nieuw ontdekte grafmonument behoort tot het type van de zogenaamde Rijnlandse grafstèles.⁹ Deze hoge plaatvormige monolithen van witte kalksteen waren in het Nederrijngebied met name in de eerste eeuw na Chr. in zwang. De kalksteen voor de grafmonumenten werd gewonnen in groeves aan de bovenloop van de Moezel. De ateliers waar de stèles werden vervaardigd, zijn niet gelokaliseerd, maar het lijkt geen twijfel dat voor de in het Nederrijngebied gevonden exemplaren Keulen het belangrijkste productiecentrum was.¹⁰ Ook de steen uit Houten zal wel in een Keulse werkplaats zijn gemaakt.

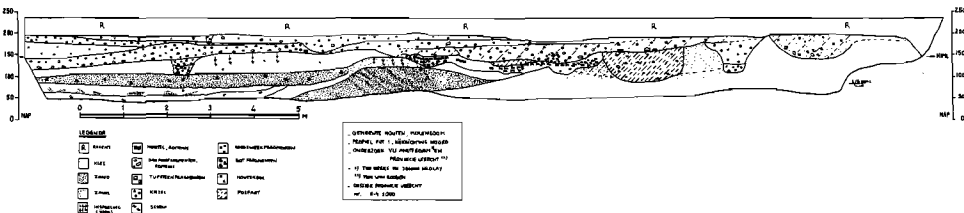

Fig. 6 Het west-oost profiel van de geul, zoals opgetekend in de proefsleuf van het Aanvullend Archeologisch Onderzoek in oktober 2000. De grafsteen kwam vermoedelijk uit een vondstlaag op de oeverzone tussen de punten A en B (tekening provincie Utrecht, T. van Rooijen).

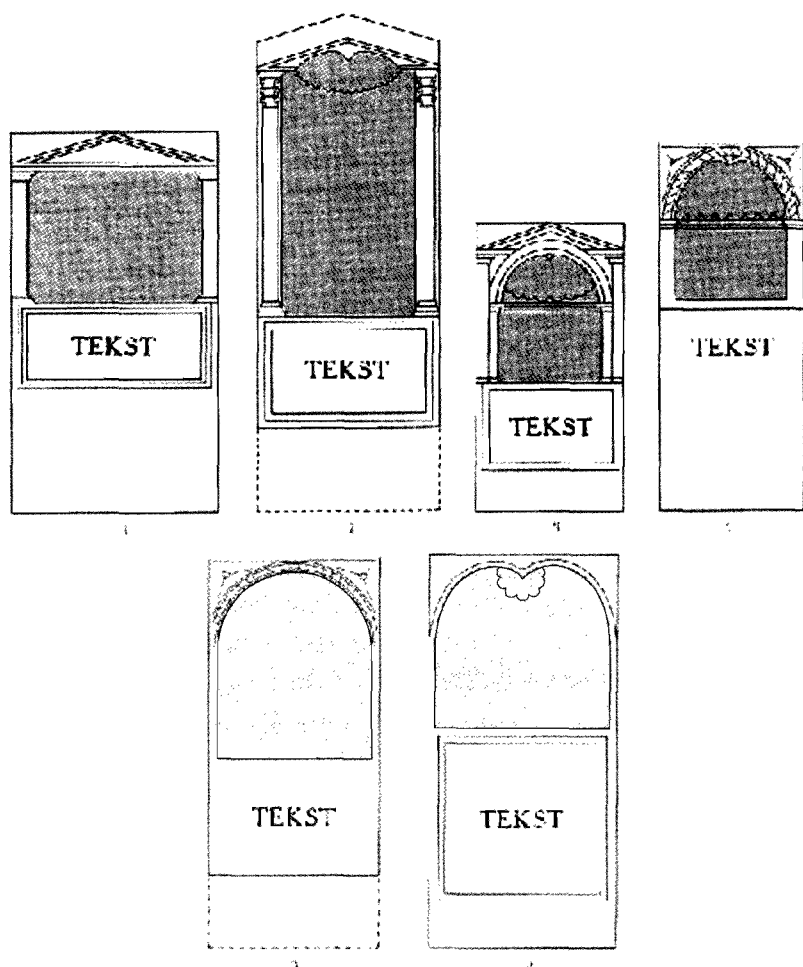

Fig. 7 Schematische ontwikkeling van de eerste-eeuwse Rijnlandse grafstèles (naar Panhuijsen 1996, 123, fig. 43). 1-3 aedicula-stèles; 4 concha-stèle; 5-6 nis-stèles

De eenvoudigste exemplaren dragen alleen een inscriptie, die soms binnen een omraamde tafel is geplaatst; de rijkste zijn voorzien van versierde frontons en lijstwerk, soms zelfs van een nis met een beeldhouwde voorstelling van de overledene. Hoewel deze graftekens incidenteel voor burgers zijn opgericht, leren de inscripties ons dat zij vooral als gedenktekens voor soldaten en afgezwaaide militairen zijn gebruikt. De meeste voorbeelden stammen dan ook uit de omgeving van legerplaatsen. Uit Nederland zijn exemplaren bekend uit onder meer Vechten en Nijmegen.¹¹ Uit Heerlen stamt een voorbeeld voor een uit de dienst ontslagen soldaat van een in Xanten gelegerd legioen.¹²

De in begeleidende opschriften vermelde legereenheden zijn goed in de Romeinse militaire geschiedenis verankerd en hebben daarom veelvuldig als uitgangspunt voor typo-

chronologische studies gediend. Dankzij deze studies beschikken we thans over een gedetailleerd in tijd en ruimte gedefinieerd raamwerk, op grond waarvan ook de Houtense grafsteen betrekkelijk eenvoudig kan worden gedateerd.¹³ De oudste stèles hebben een omlijsting in de vorm van een tempel of *aedicula*, waarin al dan niet een nis in de vorm van een schelp kan zijn opgenomen. In het tweede kwart van de eerste eeuw ontwikkelt zich hieruit de zogenaamde *concha*-stèle (fig. 7.4), het eerste type waarin alle verwijzingen naar een tempelarchitectuur definitief zijn opgegeven. Hiervan is ook ons exemplaar een voorbeeld. Kenmerkend is – naast het ontbreken van een architectonisch kader – de aanwezigheid van een horizontale kroonlijst, die de overgang van de niswand naar een schelpvormige nissluiting markeert. Links zijn daarvoor nog juist de resten zichtbaar (fig. 2).¹⁴

De nis van de stele vormt de achtergrond voor verschillende voorstellingswijzen van de overledene. Vrij talrijk zijn de voorbeelden waarin hij als een ruiter te paard zegevierend over een gevallen barbaar galoppeert of waarin hij als een in *toga* geklede burger op een bed aan de maaltijd aanligt. In het Midden-Rijngebied is daarnaast vooral het thema van een in volle uitrusting uitgebeelde, staande soldaat populair. Hoewel van de Houtense stele minder dan de helft bewaard is,¹⁵ is duidelijk dat het hier niet om een van de drie genoemde thema's gaat, maar om de zeldzamere portrettering van de overledene in de vorm van een borstbeeld. Klassiek is de voorstelling waarbij de geportretteerde met zijn rechterhand in de zoom van de over zijn linkerschouder gedrapeerde *toga* grijpt. De steen van Publius Clodius uit Bonn, die model heeft gestaan voor het hier gepresenteerde voorstel tot reconstructie, biedt een goede parallel (fig. 8). Vorm en thema dateren de nieuwe steen in het tweede kwart van de eerste eeuw. Daarmee behoort hij tot de oudste geïnschriebende grafstenen van ons land!¹⁶

Het opschrift op de grafstèle en de identiteit van de overledene

Het zevenregelige Latijnse opschrift¹⁷ laat enig licht schijnen over de identiteit van de overledene en zijn naaste verwanten, al blijven door het fragmentarische karakter van de tekst tal van vragen onbeantwoord (fig. 9).¹⁸ Onbetwistbaar is dat hij als soldaat in de hulptroepen van het Romeinse leger heeft gediend en afkomstig was uit Forum Iulii, een Romeinse *colonia* in de provincie Gallia Narbonensis, gelegen aan de Middellandse-Zeekust nabij het huidige Fréjus. Zeker is ook dat hij het Romeins burgerrecht had. Daarop wijst zowel zijn *toga* als zijn naam. In de eerste regel van de inscriptie zijn daarvan twee karakteristieke elementen bewaard, te weten de (afgekorte) voornaam Tiberius en de familienaam Iulius; aan het begin van de tweede regel lezen we vermoedelijk een deel van een derde naamselement, de bijnaam. Er zijn goede redenen om aan te nemen dat onze Tiberius Iulius niet is overleden tijdens zijn actieve dienstjaren, maar pas nadat hij de dienstdtijd voltooid had. Anders zou hij namelijk eerder in volle wapenrusting zijn uitgebeeld, zoals treffend geïllustreerd wordt door de beroemde grafsteen

Fig. 10 Grafsteen van Marcus Caelius uit Xanten (naar Bauchhens 1978, Taf. 2). Marcus was officier van het Achttiende legioen en kwam blijkens de grafinscriptie tijdens de Varusslag in 9 na Chr. in het Teutoburger Woud om het leven. De grafsteen, die korte tijd later door zijn broer Publius nabij de thuisbasis van het legioen werd opgericht, toont hem in pantser. Op zijn borst draagt hij talrijke onderscheidingsteken (phalerae), in zijn hand de houten stok (vitis), teken van de met zijn officiersrang verbonden disciplinaire bevoegdheid.

van de in de Varusslag gesneuvelde legioenssoldaat Marcus Caelius (fig. 10).¹⁹ Ook zouden we dan eerder verwachten dat het grafmonument door mede-soldaten was verzorgd en op een begraafplaats in de nabijheid van een legerplaats was opgericht. Zoals we nog zullen zien, is daarvan hier echter geen

sprake. Na een uiteenzetting over het burgerschap bekijken we de inscriptie regel voor regel. De vragen en problemen die zich aandienen presenteren we met de mogelijke oplossingen en de gevolgen ervan voor de rest van het opschrift. Gaandeweg vormt zich daarbij een verhaal dat inzicht geeft in de maatschappelijke verhoudingen en de organisatie van het leger kort na het begin van de jaartelling.

Een Romeins staatsburger van geboorte

Voor een juiste interpretatie van de Houtense stele is in velerlei opzicht van belang te weten of de overledene een Romeins burger van geboorte was of een provinciebewoner, die in de loop van zijn leven tot Romeins staatsburger was genaturaliseerd. In de richting van een naturalisatie zouden zijn voor- en familienaam in combinatie met de vervulling van zijn militaire dienstdtijd bij de hulptroepen en zijn vermoedelijke veteranenstatus kunnen wijzen. Anders dan de legioenen, waarin uitsluitend Romeinse burgers dienden, waren in de 1ste eeuw de rangen van de hulptroepen voornamelijk bezet met vrijgeborenen die niet over het Romeins burgerschap beschikten. Als beloning voor bewezen diensten kon de keizer deze zogenaamde *peregrini* (letterlijk 'vreemdelingen') bij ontslag uit de militaire dienst het Romeins burgerrecht verlenen. Nu bestond in de Romeinse wereld een nauw verband tussen de juridische status van de persoon en diens naam. Promotie tot Romeins burger ging per definitie gepaard met een naamsverandering. Deze hield in dat de betrokkene een Latijnse voornaam en een Latijnse familienaam aannam, terwijl hij zijn oude, enkelvoudige inheemse naam doorgaans als

bijnaam behield. Uit erkentelijkheid jegens degene die hem de nieuwe rechten verleend had, nam de veteraan dan dikwijls de voor- en familienaam van de regerend keizer over. Overeenkomstig deze in Romeinse militaire diploma's goed gedocumenteerde praktijk zou onze overledene aldus van keizer Tiberius het burgerrecht kunnen hebben gekregen.

Tegen een naturalisatie pleit echter, behalve de voorgestelde datering van het monument in de regeerperiode van keizer Claudius (41-54 na Chr.),²⁰ vooral de vermelding van zijn herkomst (*origo*) uit de Romeinse *colonia* Forum Iuli. Herkomstvermeldingen in Romeinse inscripties verwijzen namelijk niet naar een feitelijke woon- of verblijfplaats, maar naar een *erfelijk* bepaalde geboorteplaats, waar de betrokkene als Romeins burger is geregistreerd. Deze plaats kán, maar hoeft niet identiek te zijn met de feitelijke woonplaats. Alleen Romeinse burgers die tot het nageslacht behoren van in de *colonia* geregistreerde families, zijn gewettigd deze stad als *origo* te vermelden. Peregrine inwoners van de stad zijn daarvan uitgesloten, terwijl elders geregistreerde Romeinse burgers die zich wilden inschrijven in het stemdistrict van de *colonia* waarin zij zich metterwoon hadden gevestigd, daarvoor eerst de keizer om permissie moesten vragen.²¹ Dit alles houdt in dat onze Tiberius Iulius naar alle waarschijnlijkheid een nazaat is van een van oudsher in Forum Iuli gevestigde familie van Romeinse burgers.

In die richting wijst ook zijn familienaam Iulius, die onder de epigrafisch bekende inwoners van Forum Iuli talrijk vertegenwoordigd is. Dit is terug te voeren op de ontstaansgeschiedenis van de stad. Zoals de naam van de stad suggereert, is Forum Iuli in eerste instantie door C. Iulius Caesar als marktplaats (*forum*) gesticht. Dat moet in 49 v. Chr. of korte tijd later zijn gebeurd.²² Caesars erfgenaam Octavianus, die na de zeeslag bij Actium (31 v. Chr.) hier een van zijn belangrijkste vlootbases had gevestigd, gaf de ontwikkeling van de stad een beslissende impuls met de stichting van een *colonia*.²³ Ongetwijfeld zijn deze door de grondleggers van het Iulische huis geïnitieerde stichtingsacties gepaard gegaan met het verlenen van Romeins burgerrecht. Aangezien beide staatsmannen de voor- en familienaam Caius Iulius droegen, betekent een en ander dat onder de eerste stadsbewoners van Forum Iuli, de familienaam Iulius in het algemeen en de combinatie met de voornaam Caius in het bijzonder, wijd verbreid moet zijn geweest.²⁴ Onze Tiberius Iulius is dan ook vermoedelijk een telg geweest van een van deze Romeinse families.

De eerste regels: de filiatie, het stemdistrict en de bijnaam van de overledene

Tot dusver hebben we ons beziggehouden met de voor- en familienaam van de overledene. De volledige naam van een Romeins burger omvatte echter nog de vermelding van achtereenvolgens zijn *filiatie* – dit wil zeggen de tweede naamval van zijn vaders naam gevolgd door de letter *f* voor *filius* (Lat. zoon) –, zijn stemdistrict (*tribus*) en zijn bijnaam. Hoewel in het overgeleverde tekstfragment vrijwel niets van deze naamselementen bewaard is gebleven, blijkt een poging tot reconstructie van de tekst op dit

punt toch belangrijke aanvullende informatie op te leveren. Zij bevestigt de stelling dat Tiberius Iulius inderdaad een Romeins burger van geboorte is geweest.

Als de drie naamselementen filiatie, *tribus* en bijnaam in een inscriptie tot uitdrukking worden gebracht, staan zij gewoonlijk in deze volgorde tussen de familienaam (hier Iulius) en de herkomstaanduiding (hier Foro Iuli). Het gemakkelijkst te reconstrueren is het tweede naamselement, de *tribus*. Alle burgers van de Romeinse *colonia* bij Fréjus waren namelijk ingeschreven in de *tribus Aniensis*. Deze wordt in inscripties gewoonlijk afgekort tot *Ani* of *An* en eventueel geschreven met deels aan elkaar verbonden letters. Talrijker zijn de opties voor de reconstructie van de filiatie en de bijnaam. Bij de filiatie zijn in principe twee scenario's denkbaar. Was Tiberius Iulius een geboren Romein, dan had zijn vader reeds het burgerrecht en bestond de filiatie gewoonlijk uit een vermelding van zijn vaders voornaam in afgekorte vorm.²⁵ Als Tiberius Iulius echter een nieuwe burger is geweest, dan kan zijn vader geen Romeins burgerrecht hebben gehad en daarmee ook niet de klassieke drievoudige Romeinse naam. In plaats daarvan moet hij dan een enkelvoudige inheemse naam hebben gedragen. Een aantal grafinscripties van de Magdalensberg nabij het Oostenrijkse Klagenfurt geeft ons een goede indruk van de wijze waarop namen van nieuwe burgers met een dergelijke filiatie waren opgebouwd. In de grafopschriften van de hier begraven hulp troepensoldaten lezen we namen als *Ti. Iulius Adsedi f. Taulus*, *Ti. Iulius Giamilli f. Sextus* en *Ti. Iulius Venimari f. Fronto*.²⁶ Het behoeft geen betoog dat in de hier gepresenteerde reconstructie van de Houtense inscriptie geen ruimte is voor dergelijke lange filiaties. De suggestie dat de inheemse naam van de vader over de regelscheiding doorloopt en *pro* aan het begin van de tweede regel daarvan ook nog deel uitmaakt, biedt geen uitweg. Er blijft dan geen ruimte over voor de bijnaam van de overledene: het slot van de tweede regel moet immers voor het eerste deel van de herkomstvermelding (*Foro*) worden gereserveerd. Als de filiatie vermeld is geweest, dan kan dus deze alleen de klassieke vorm hebben gehad. Onder verwijzing naar wat we eerder over in Forum Iulii gevestigde Iulii vaststelden, gaat de voorkeur dan uit naar *C.f.*, 'zoon van Gaius'.

Uit de voorgaande argumentatie volgt dat *pro* in onze optiek alleen deel van de bijnaam van de overledene kan zijn geweest. Omdat niet vaststaat dat de filiatie en de *tribus* ook daadwerkelijk in de inscriptie waren uitgedrukt, rest de vraag wat de precieze plaats van dit fragment in het geheel van de bijnaam kan zijn geweest: het begin of juist het einde ervan? Om die vraag te kunnen beantwoorden, is het belangrijk te weten, dat de teksten van Romeinse grafinscripties, niet anders dan die van veel moderne grafopschriften, stereotype schema's vertonen. Twee daarvan, voor het gemak stramien A en stramien B genoemd, zijn hier voor ons van belang.

In de 1ste eeuw domineert stramien A, waarbij de naam van de overledene onderwerp is van een al dan niet expliciet vermeld *hic situs est*, 'ligt hier begraven', en in de eerste naamval staat. Als we dienovereenkomstig de naam van onze soldaat lezen als *Ti(berius) Iulius*, dan resteert aan het eind van de eerste regel nog ruimte voor één of twee let-

ters. Dat lijkt ideaal voor de zojuist genoemde klassieke filiatie C.f. Met een voor de 1ste eeuw niet ongebruikelijke schrijfwijze van een verkleinde f in de C leidt dit in de eerste regel tot een redelijk evenwichtige letterverdeling.²⁷ In dat geval moeten we ervan uitgaan, dat het stembedict district onvermeld bleef en *Pro* het begin van Tiberius' bijnaam is. Die bijnaam moet dan, gegeven de vermelding van *Foro* op deze regel, erg kort zijn geweest. Te denken valt aan Proclus of nog beter Probus. Zelfs bij deze uiterst korte bijnamen ontstaat echter een probleem in de letterverdeling. *Foro* blijkt zonder kunstgrepen niet in de resterende ruimte te passen, zelfs niet als we onze toevlucht nemen tot de incidenteel wel overgeleverde afkorting *For*.²⁸ Ook dan komen de letters aanmerke-

lijk dichter op elkaar te staan dan in het bewaarde begin van de regel. Dit bezwaar kunnen we onder-
vragen door uit te gaan van een tweede stramien (B), dat kort voor het midden van de 1ste eeuw opkomt.

In dit stramien wordt het grafmonument gepre-
senteerd als een geschenk van de erfgenamen aan de overledene, wiens naam als meewerkend voor-
werp in de derde naamval verschijnt: 'voor Tiberius hebben ... dit gemaakt'. Tot de vroegste voorbeel-
den behoort de al eerder genoemde, rond 40 na Chr. gedateerde grafsteen van Publius Clodius uit Bonn (fig. 8).

Dit stramien opent de weg voor andere lezingen, zoals [---]pro als einde van een bijnaam. We zou-
den dan kunnen denken aan bijnamen als Asper of Caper, die in de derde naamval Aspro of Capro opleveren. Dergelijke lezingen zijn echter onwaar-
schijnlijk. Zij laten namelijk geen ruimte voor een vermelding van de filiatie of de *tribus*, dwingen tot de weinig fraaie oplossing dat de bijnaam over de regelscheiding tussen de eerste twee regels heen-
gaat, gaan voorbij aan het feit dat een woordschei-
dingsteken na *pro* ontbreekt, en leiden tot een veel te ruime letterspatiëring in de tweede regel, zelfs wanneer *Foro* volledig wordt uitgeschreven. Daarom geven we bij stramien B de voorkeur aan

Fig. 8 Grafsteen van Publius Clodius, afkomstig uit Alba Helviorum (Alba-la-Romaine, Zuid-Frankrijk). Clodius was soldaat van het in Bonn gelegerde Eerste Legioen, en stond met 25 dienstjaren op het punt uit de militaire dienst te worden ontslagen toen hij op 48-jarige leeftijd overleed (naar Bauchhenß 1978, Taf. 5).

een lezing, die *Pro[---]* als het begin van de bijnaam beschouwt. Als we nu voor de bijnaam opnieuw kiezen voor de kortst mogelijke optie *Probus*,²⁹ ook met het oog op het voor de tweede helft van de regel zeker aan te nemen *Foro*, dan kan dankzij de veranderde naamval de lengte daarvan in stramien B met één letter worden bekort tot *Probo*.

³⁰ De keuze voor stramien B heeft verder als voordeel dat de familienaam *Iulius* wordt verkort tot *Iulio*, waardoor ruimte ontstaat voor het vermelden van de filiatie (*C.f.*) en mogelijk zelfs de *tribus*. Als de *tribus* niet is vermeld,³¹ dan wordt het einde van de eerste regel volledig in beslag genomen door de filiatie *C.f.* met woordscheidingstekens. Maar als we voor de filiatie kiezen voor de verkorte schrijfwijze van een in de C geschreven *f* zonder woordscheidingstekens, dan rest voldoende ruimte voor een vermelding van de *tribus* in de vorm van de aan elkaar geschreven afkorting AN.

Samenvattend constateren we, dat het fragmentarische karakter van de overgeleverde tekst ons definitief de mogelijkheid ontnemt de precieze wijze te kennen waarop de naam en de identiteit van de overledene in de tekst van onze inscriptie werden uitgedrukt. Maar daar stellen we een geloofwaardige reconstructie van de volledige naam van onze soldaat tegenover: *Ti. Iulius C.f. An(iensi tribu) Probus*. Een prettige bijkomstigheid is, dat het vóórkomen van een bijnaam de eerder verkregen datering van het monument nader preciseert: het is hoogstwaarschijnlijk kort na ca. 42 na Chr. opgericht.³²

De derde en vijfde regel: de rang, de leeftijd en het aantal dienstjaren

Na de herkomstaanduiding *Foro luli* stond in de derde regel de rang van onze soldaat, waarvan alleen de eerste letter bewaard is: een M. In combinatie met de in de vierde regel overgeleverde vermelding van een cohort, is men in eerste instantie geneigd te denken aan een gewoon soldaat, een *miles* (derde naamval: *militi*). Wanneer we de tekst in deze zin aanvullen, resteert aan het einde van de regel echter een witruimte die niet overeenstemt met een vergelijkbare witruimte aan de linkermarge. Aan dit bezwaar is tegemoet te komen, door aan te nemen dat het lidmaatschap van het cohort waartoe onze soldaat behoorde, niet was uitgedrukt door middel van de gebruikelijke tweede naamval (*cohortis* = van het cohort), maar door middel van de zeldzamere constructie met het voorzetsel *ex*, gevolgd door de vijfde naamval (*ex cohorte* = uit het cohort). We moeten echter bedenken dat de term *miles* normaal gesproken alleen wordt gebruikt voor soldaten in actieve dienst. En zoals we hebben gezien, bestaan er goede gronden om aan te nemen dat Tiberius Iulius al uit de dienst was ontslagen en de status van veteraan had. Kortom, we moeten op zoek naar een term of formulering die begint met *m[---]* en uitdrukking kan geven aan een veteranenstatus.

Een eerste mogelijkheid is de term *missus*, die onder meer voorkomt in de eerder genoemde inscriptie uit Heerlen;³³ vanwege de resterende witruimte is deze optie echter direct af te schrijven. Een variant van de van militaire diploma's goed bekende formulering *missus honesta missione*, 'eervol uit de dienst ontslagen', blijkt al evenmin soelaas

te kunnen bieden. De formule komt niet alleen slechts zelden in grafinscripties voor,³⁴ voor de voluit geschreven formulering is bovendien geen plaats.³⁵ Voor het moment lijkt ons daarom het meest aannemelijk hier *missicius* (derde naamval: *missicio*) te lezen. Die term was zonder verschil van betekenis in gebruik voor het courantere, maar hier onmogelijke *veteranus*.³⁶

Na de vermelding in de vierde regel van het legeronderdeel waarin Tiberius had gediend, waarover zo dadelijk meer, stond in de vijfde regel in elk geval zijn leeftijd. Direct na het afgekorte *an* voor *an(norum)* stond het aantal leefjaren in Romeinse cijfers. Uitgaande van een leeftijd bij indiensttreding van ca. 20 jaar en een volgemaakte dienstperiode van 25 jaar, was hij tenminste ca. 45 jaar. Mogelijk waren ook zijn dienstjaren (*stipendia*) vermeld, hoewel dat bij veteranen niet gebruikelijk was.³⁷ Als in onze inscriptie het aantal dienstjaren is vermeld, dan moet met het oog op de voor deze regel aan te nemen centrering van de tekst daarvoor de gebruikelijke afkorting *stip(endiorum)* zijn gebruikt.³⁸ Maar, zoals gezegd, meer voor de hand ligt dat zijn dienstjaren niet waren vermeld. In dat geval ontbreekt in het weggevalLEN deel van de regel alleen het Romeinse cijfer voor het aantal leefjaren. Nemen we nog steeds op grond van de linkermarge aan dat de tekst in deze regel gecentreerd was, dan bestond dit getal uit 4 of 5 posities. Met een leeftijd boven de 40 jaar en een eventuele schrijfwijze XXXX voor 40 zijn de mogelijkheden dan legio.

De vierde regel: het legeronderdeel

Graag hadden we geweten in welk legeronderdeel Tiberius Iulius dienst heeft gedaan, maar het eventuele rangnummer en de naam van de betreffende eenheid is spijtig genoeg verloren. Vast staat alleen dat onze soldaat in een afdeling infanterie (*cohors*) van de hulptroepen heeft gediend. Dat blijkt uit het begin van de vierde regel, waar – zoals we zagen – *hort* vermoedelijk staat voor de tweede naamval *c(o)hort(is)*. Tegen de achtergrond van het gegeven dat hij al tijdens zijn diensttijd het Romeinse burgerrecht had, is dat opmerkelijk. In de 1ste eeuw kan dit een aanwijzing zijn, dat het legeronderdeel waarin hij diende geen gewoon peregrine cohort was, maar een zogenaamd burgercohort, waarin uitsluitend Romeinse burgers dienden. Gezien de achtergronden van onze overledene is het dan verleidelijk te denken aan een van de twee *cohortes classicae*. Deze eenheden waren onder keizer Augustus opgericht uit personeel van de vloot die haar thuishaven had in de geboortestad van onze soldaat, Forum Iulii.³⁹ We weten dat een van die twee eenheden, de *cohors I Classica*, vanaf uiterlijk 89 na Chr. in Vleuten-De Meern was gestationeerd. Dakpanstempels met de naam van de eenheid en de afgekorte eretitels *P(ia) F(idelis) D(omitiana)* bewijzen dat.⁴⁰ Tenminste twee van de zes tot dusver bij naam bekende soldaten van dit cohort blijken voorts uit Forum Iulii te stammen. De status van onze soldaat als Romeins burger, zijn herkomst uit Forum Iulii, en zijn overlijden in Neder-Germanië zijn aldus goed in overeenstemming te brengen met een mogelijke diensttijd in de *cohors I Classica*.

Bezwaren zijn er echter ook. Het voornaamste betreft de datering van het precieze tijdstip waarop de *cohors I Classica* naar Neder-Germanië kwam. Twee in het zuidwesten van Frankrijk ontdekte en in de eerste helft van de 1ste eeuw gedateerde soldatengrafstenen bewijzen dat het cohort enige tijd in de Romeinse provincie Aquitanië lag.⁴¹ Vandaar zou het volgens de gangbare mening pas tijdens de Bataafse opstand (69/70 na Chr.) naar de Rijn zijn verlegd. De belangrijkste aanwijzing daarvoor komt van een vermoedelijk in de Flavische periode (69 – 96 na Chr.) te dateren grafsteen voor een in Aquitanië geboren, maar in Keulen begraven soldaat. Als we ervan uitgaan dat deze soldaat bij het cohort werd ingelijfd toen dat nog in Aquitanië stond, dan dwingt het in de begeleidende inscriptie genoemde aantal van 4 dienstjaren ons tot de aanname, dat het cohort pas kort voor zijn overlijden naar het Rijnland werd overgeplaatst. De Bataafse opstand wordt dan algemeen als een van de weinige historische contexten beschouwd die een dergelijke overplaatsing zou kunnen verklaren.⁴²

Volgen we deze redenering, dan moeten we de mogelijkheid van een diensttijd in de *cohors I Classica* terzijde schuiven. De datering van onze inscriptie zou namelijk impliceren dat dit cohort al zeker twee decennia vóór het uitbreken van de Bataafse opstand in Neder-Germanië lag! Voordat we die mogelijkheid definitief verwerpen, moeten we ons realiseren dat de aangenomen overplaatsing van het cohort ten tijde van de Bataafse opstand op twee impliciete veronderstellingen is gebaseerd die minder onwrikbaar zijn als men wel zou willen. Eén daarvan betreft de wijze van recruterende. Gaan we in plaats van het principe van recrutering in het gebied van stationering uit van aanvullende recrutering vanuit het oorspronkelijke lichtingsgebied, dan vervalt het bezwaar tegen de datering. De in Keulen begraven soldaat kan dan namelijk ook bij het cohort in dienst zijn gekomen toen het al in Neder-Germanië lag. Bij een burgercohort uit de 1ste eeuw willen we een dergelijke recruteringspraktijk niet bij voorbaat uitsluiten. De andere aanname betreft het uitgangspunt dat het legeronderdeel de gehele periode tussen de *terminus postquam* van de beide grafstenen uit Zuidwest-Frankrijk en de *terminus antequam* van de grafsteen uit Keulen in Aquitanië heeft gelegen. In een recent artikel betoogt Le Bohec echter dat de *cohors I Classica* reeds vanaf het begin van Drusus' campagnes (12 v. Chr.) tot het nedergermaanse leger behoorde. De Zuid-Franse grafstenen, beide opgericht voor tijdens de actieve dienst gestorven soldaten, houden volgens hem slechts verband met een kort verblijf van het cohort toen het vanuit Neder-Germanië naar Aquitanië was gedirigeerd om er een niet in de bronnen genoemde brandhaard te blussen.⁴³ Ook deze visie neemt het bezwaar tegen de vroege datering van onze steen en de daarmee verbonden vroege overplaatsing van het legeronderdeel weg, maar heeft het nadeel weer nieuwe vragen op te roepen, die vooralsnog onbeantwoord blijven. Eén ervan is de vraag waar het legeronderdeel dan in de periode vóór 89 na Chr. ondergebracht was. Aangezien het *castellum* van Vleuten-De Meern rond het midden van de 1ste eeuw is aangelegd, moet het cohort behalve daar in tenminste nog een ander legerkamp onderdak hebben gevonden. Aangezien we van

vrijwel geen enkel castellum de pre-Flavische bezetting kennen, zijn hier alle opties open. Kortom, bij de huidige stand van zaken lijken geen argumenten voorhanden de hypothese van de *cohors I Classica* definitief te verwerpen dan wel te accepteren. Tot dusver is in onze poging het legeronderdeel van onze soldaat te achterhalen alle aandacht gericht geweest op één specifiek cohort, de *cohors I Classica*. Het is goed erop te wijzen dat deze oplossing dan wel een aantal aantrekkelijke kanten mag hebben, maar zeker niet de enig denkbare is. Voor eventuele alternatieven ontbreken echter vergelijkbaar concrete aanknopingspunten. Zo zouden we ook kunnen denken aan andere burgercohorten, bijvoorbeeld een 'cohort van vrijwilligers'.⁴⁴ Maar omdat we voor geen van dergelijke uit Neder-Germanië bekende legeronderdelen over aanwijzingen beschikken dat zij hier al in de pre-Flavische periode waren gestationeerd, is deze suggestie nogal gratis. Zelfs een diensttijd in een 'peregrine' eenheid kan niet helemaal worden uitgesloten. Dit zijn, zoals eerder betoogd, eenheden waarin in principe soldaten zonder Romeins burgerrecht dienden. De meeste daarvan waren zogenaamde 'nationale' formaties, die als onderdeel van een vredesregeling met Rome uit de pas onderworpen bevolking van één enkele stam werden gelicht. Nu zijn ons uit Gallia Narbonensis, dat reeds lang een Romeinse provincie was voordat deze politiek tot stand werd verheven, dergelijke 'nationale' formaties niet bekend.⁴⁵ Maar al vanaf de 1ste eeuw duiken in peregrine cohorten incidenteel ook Romeinse burgers op, die niet tot de naamgevende etnische groep behoren van de eenheid waarin zij dienen. Een voorbeeld is de uit de Romeinse *colonia* van Lyon afkomstige Romeinse burger C. Iulius Baccus die blijkens zijn in Keulen gevonden grafsteen in het eerste cohort der Thraciërs (!) diende.⁴⁶ Dergelijke uitzonderingen laten zich waarschijnlijk het beste verklaren door overplaatsingen uit andere eenheden.⁴⁷ Mocht Tiberius Iulius in een peregrine cohort hebben gediend, dan krijgen we vanwege het volstrekt ongrijpbare karakter van deze overplaatsingen ook hier geen zicht op een concrete eenheid. Tenslotte zijn er nog de samengestelde eenheden, waarin soldaten afkomstig uit verschillende windstreken dienst deden. Hier denken we vooral aan één van de *cohortes Gallorum*. Een van deze Gallische formaties lag met zekerheid in de pre-Flavische periode in Neder-Germanië. De *cohors III Gallorum* was in die tijd in Valkenburg a/d Rijn gelegerd, zoals blijkt uit een opschrift op een houten schrijfplankje. Voorzover wij nu weten werden de manschappen voor deze Gallische eenheden echter vooral (of uitsluitend?) uit Noord- en Midden-Gallië gerecruteerd. Samenvattend moeten we concluderen, dat een definitieve oplossing niet mogelijk is: waar voor een enkele eenheid concrete aanknopingspunten bestaan, ontbreken deze bij vele andere eenheden zonder dat we ze daarmee als optie kunnen afschrijven.

De laatste regels: de erfgenamen

In de beide laatste regels van de inscriptie staan naamselementen van tenminste één, maar wellicht twee personen. Zij hebben als erfgenamen het grafmonument verzorgd.

De als eerste genoemde Iulia was blijkens haar familienaam een vrouw met burgerrecht behorend tot een familie van Iulii. Wie deze Iulia precies is, geeft het bewaarde tekstgedeelte niet prijs. Dat zij de moeder van de overledene is, waarop het aan het begin van de laatste regel vermelde *mater* (Lat. moeder) zou kunnen duiden, is nagenoeg uitgesloten. Die lezing zou immers betekenen dat zij met haar zoon uit Forum Iuli was meegereisd, dat ze een onwaarschijnlijk hoge leeftijd had bereikt, en dat ze tot eenzelfde familie van Iulii behoorde als haar echtgenoot. Dat laatste zou bijzonder zijn, omdat in de Romeinse tijd vrouwen na hun huwelijk hun meisjesnaam behielden. Meer voor de hand ligt in *mater* een naamselement te vermoeden van een andere persoon. De vraag is uiteraard wie deze erfgenamen precies waren. Een definitief antwoord zullen we schuldig moeten blijven, maar statistieken van erfgenamen van Romeinse soldaten leveren wel belangrijke aanknopingspunten voor de richting waarin de oplossing te vinden is. Deze laten een opmerkelijk verschil zien tussen erfgenamen van actieve soldaten en die van veteranen. Waar grafmonumenten voor actieve soldaten vooral door mede-soldaten, inclusief broers, zijn verzorgd, blijken de graftekens van veteranen vooral door directe verwanten te zijn opgericht, met name door de echtgenote en de kinderen.⁴⁸ Laten we de mogelijkheden eens nagaan.

Was Iulia de echtgenote van Tiberius Iulius?

Stel dat de in de inscriptie genoemde Iulia de echtgenote van Tiberius Iulius was, wat kunnen we dan zeggen over haar achtergronden? Waar kwam zij bijvoorbeeld vandaan? Uit de omgeving van zijn geboortestreek of uit de omgeving van zijn legerplaats? En uit wat voor familie stamde zij dan? Hoewel we wel voorbeelden kennen van soldaten die mijlenver van hun thuisland een vrouw uit hun geboortestreek aan hun zijde hadden, behoren zij toch tot de uitzonderingen.⁴⁹ De meeste soldaten waren op het moment van hun lichting nog ongehuwd en leerden pas in de loop van hun diensttijd een vrouw kennen. Als we een dergelijke levensloop ook voor onze Tiberius Iulius aannemen, zou dat impliceren dat hij zijn Iulia in de omgeving van zijn legerplaats in de Nederrijnse grenszone, wellicht in het woongebied van de Bataven, had leren kennen. Nu blijkt deze dame te beschikken over het Romeinse burgerrecht. Afhankelijk van de vraag aan welke lezing we voor het einde van de voorlaatste regel de voorkeur geven, kunnen we haar familieachtergrond met meer of minder detail reconstrueren.

Op de steen lezen we nog een T en vervolgens waarschijnlijk een i. Zij vormen het begin van ofwel haar bijnaam ofwel een filiatie. Gaan we vooralsnog van de laatste optie uit, dan kunnen we daaruit afleiden, dat ook de vader van onze Iulia al Romeins burgerrecht had en dat hij – evenals de overledene – met zijn voor- en familienaam Tiberius Iulius heette.⁵⁰ Een interessante vraag is dan hoe hij dat burgerschap heeft verworven. Gaan we ervan uit dat Iulia iets jonger was dan haar echtgenoot en dus in het eerste decennium na Chr. is geboren, dan is haar vader omstreeks 20 v. Chr. geboren. Zijn familienaam suggereert dat hijzelf of een van zijn voorvaders van C. Iulius Caesar of

een van de keizers van het Iulische huis het Romeinse burgerrecht heeft gekregen. Nu staat wel vast dat individuele leden van de Bataafse aristocratie al vroeg het Romeinse burgerrecht is verleend. We hoeven daarvoor maar aan (C.?) Iulius Civilis en consorten te denken.⁵¹ Buiten de kleine kring van notabelen zal het burgerrecht onder Bataven tot de Augusteïsch-Tiberische periode (27 v. Chr. – 37 na Chr.) echter uiterst beperkt zijn geweest. Pas met de eerste grootschalige lichting van Bataafse hulptroepen tijdens de campagnes van Drusus (12 – 9 v. Chr.) kan het privilege op den duur op ruimere schaal verbreid zijn geraakt via het bekende mechanisme van burgerrechtverlening aan eervol uit de militaire dienst ontslagen hulptroepensoldaten. In deze lezing zou de vader van Iulia tot een van de eerste lichtingen Bataafse hulptroepensoldaten hebben behoord, gezien zijn voornaam onder keizer Tiberius zijn afgezwaaid en bij die gelegenheid voor zichzelf en zijn kinderen het burgerrecht hebben verworven. Iulia was dan de dochter van een Bataafse veteraan met de naam Tiberius Iulius. Als deze reconstructie klopt, is zij het eerste epigrafisch geattesteerde lid van een Bataafse familie van Iulii!

Wie kan in dat geval de in de laatste regel genoemde tweede persoon zijn geweest? Als *Mater*[---] inderdaad het begin van een naam is, zoals we eerder hebben aangenomen, dan is dit waarschijnlijk niet een familienaam,⁵² maar een bijnaam. Afhankelijk van de vraag of de bewuste persoon een man of een vrouw is geweest, kan deze waarschijnlijk het best worden aangevuld tot Maternus of Materna. Strikte toepassing van de Romeinse naamgevingsregels leidt tot de conclusie dat deze persoon niet over het Romeins burgerrecht beschikte. Omdat we in het hier uitgewerkte scenario hebben aangenomen dat beide ouders Romeins burger waren, en omdat een kind van twee burgers per definitie Romeins burger was, zou dat betekenen dat de tweede erfgenaam geen zoon of dochter van de overledene kan zijn geweest. De vraag is welke persoon uit de naaste kring van de overledene dan samen met de echtgenote voor de verzorging van het grafmonument verantwoordelijk was. Nu zal onze overledene buiten zijn kinderen weinig verwanten uit de eerste lijn om zich heen hebben gehad: broers of zusters zullen in zijn vaderstad zijn achtergebleven, ouders zullen reeds lang zijn overleden. Waarschijnlijker lijkt ons daarom een interpretatie die ervan uitgaat dat de familienaam van zoon of dochter – die immers gemakkelijk uit de context kon worden opgemaakt – in de lapidaire tekst van de inscriptie is weggelaten.⁵³ De voor de tweede helft van de laatste regel resterende ruimte is dan vermoedelijk ingenomen door een afsluitende formule waarmee het monument aan de overledene werd opgedragen, bijvoorbeeld *hfc: heredes faciendum curaverunt* of *h ex tfc: heredes ex testamento faciendum curaverunt*.

Als we tenslotte de gevolgen overzien van een lezing die in *Ti*[---] niet het begin van een filiatie, maar van een bijnaam ziet, dan blijft veel van wat we zojuist hebben gezien plausibel. Ook al kennen we dan niet de naam van de vader, als Iulia niet met Tiberius Iulius is meegekomen, maar in Neder-Germanië was geboren, dan is een militaire carrière van haar vader in de hulptroepen nog steeds de meest voor de hand liggende verklaring voor de oorsprong van haar burgerrecht. Ook dan zijn (Iulius) Maternus of (Iulia)

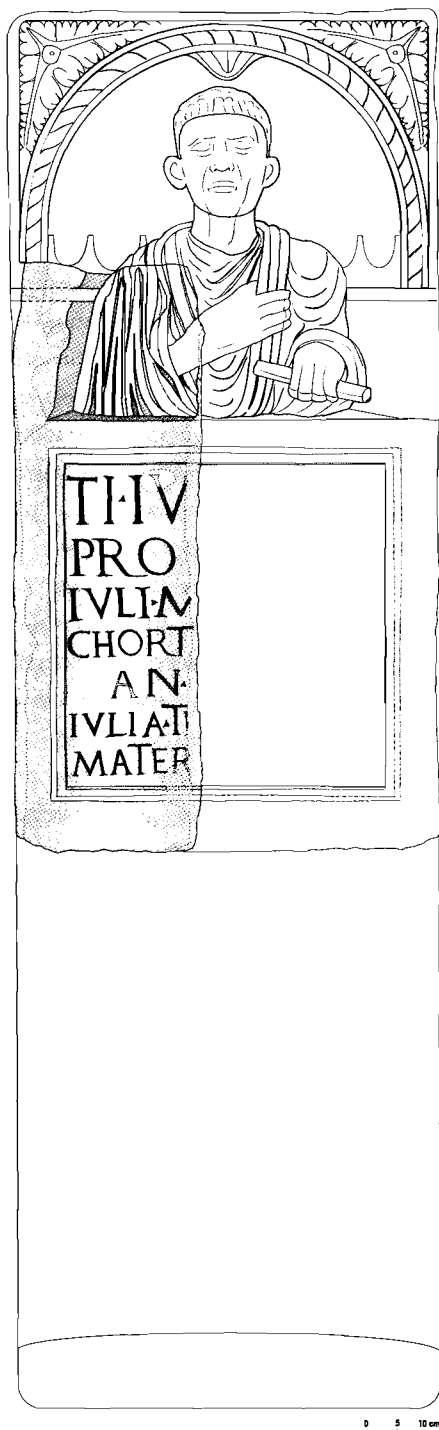

Fig. 9 Reconstructie van de Romeinse grafstèle uit Houten-*'Molenzoom'* met in de nis een voorstelling van de overledene en in de omraamde tafel daaronder een Latijnse grafinscriptie. De de onderste 30-40 cm van de stèle waren oorspronkelijk in de bodem ingegraven, zodat de licht gebogen, gebosseerde rand aan de voet van de sokkel aan het oog was onttrokken.

Een reconstructie van de tekst, waarbij de niet op de steen overgeleverde delen tussen vierkante haakjes zijn geplaatst, luidt in vertaling: Voor Tiberius Iulius Pro[bus], de zoon van Caius, uit het stembedistrict Aniensis, afkomstig uit Forum] Iulii, oud-soldaat van het cohort [...], oud [... jaren hebben] Iulia [...], dochter van Tiberius, [en] Mater[nus?], zijn erfgenamen, dit monument overeenkomstig zijn testament laten maken].

Materna zeer waarschijnlijk resp. de zoon of dochter van de overledene. Beide lezingen leveren zo een in veel opzichten acceptabele oplossing en zijn aantrekkelijker dan het alternatief, dat we volledigheidshalve hierna bespreken.

Was Iulia de dochter van Tiberius Iulius?

Stel dat Iulia niet de echtgenote, maar de dochter van de overledene was, welke man of vrouw kunnen we ons dan voorstellen als degene die samen met de dochter van de overledene voor het grafmonument zorgt? In het geval van een man ligt voor de hand in de eerste plaats te denken aan een zoon van de overledene. Om twee redenen is die gedachte echter niet erg aantrekkelijk. De zoon zou dan pas na de dochter zijn genoemd en, belangrijker, als we vasthouden aan het uitgangspunt dat in Latijnse inscripties de regels van de Romeinse naamgeving consistent zijn toegepast,⁵⁴ zou de dochter wél en de zoon niet het Romeins burgerrecht hebben gehad. Ongeacht de huwelijksrelatie van onze overledene is dit onmogelijk.⁵⁵ De uitweg dat de familienaam van de zoon onvermeld is gebleven, is anders dan in het vorige scenario hier veel minder waarschijnlijk. Waar de familienamen van zoon en dochter identiek waren en probleemloos uit die van hun overleden vader kon worden opgemaakt, gold dat niet voor de familienaam van een echtgenote. Aangezien volgens Romeins gebruik een vrouw bij haar huwelijk niet de naam

van haar man overneemt, maar haar meisjesnaam behoudt, is de familienaam van een echtgenote immers alleen door expliciete vermelding kenbaar. Broers van de overledene zullen in Zuid-Gallië zijn achtergebleven of, als ze zijn voorbeeld hadden gevolgd en in het Romeinse leger dienst hadden genomen, hadden de begrafenisverplichtingen zonder de hulp van hun zuster uitgevoerd. Daarmee zijn de meest voor de hand liggende opties voor een mannelijke mede-erfgenaam besproken.

Nemen we aan dat de tweede erfgenaam niet een man, maar een vrouw was, was zij dan wellicht de eega van onze overledene? De volgorde waarin beide erfgenamen dan genoemd zijn, maakt ons sceptisch. Omdat de echtgenote tijdens de begrafenisplechtigheid vermoedelijk een belangrijker rol vervulde dan de dochter, lijkt een vermelding in omgekeerde volgorde logischer. Bovendien zou de echtgenote dan geen Romeins burgerrecht hebben gehad. Onderzoek naar uit inscripties bekende huwelijksrelaties van soldaten wijst er echter op dat slechts één op de tien soldaten gehuwd is met een vrouw die niet de voor het Romeinse burgerrecht kenmerkende *duo nomina* had.⁵⁶ Alles overziend geven wij daarom de voorkeur aan de lezing die in Iulia de echtgenote van onze soldaat ziet⁵⁷ en haar samen met een zoon of dochter voor de oprichting van het monument verantwoordelijk houdt. Daarmee ziet de volledige reconstructie van de inscriptie er op dit moment als volgt uit:

Ti(berio) lu[l]io C.f. An(iensis)
Pro[bo? Foro]
Iuli m[issicio?]
c(o)hort(is) [---]
 5 *an(norum) [---]*
Iulia Ti. [f. ? ---]
Mater[nus? h(eredes) ex t(estamento) f(aciendum) c(uraverunt)?]

In vertaling: Voor Tiberius Iulius Pro[bus, de zoon van Caius, uit het stemdistrict Aniensis, afkomstig uit Forum] Iulii, oud-soldaat van het cohort [...], oud [...] jaren hebben] Iulia [...], dochter van Tiberius, [en] Mater[nus?, zijn erfgenamen, dit monument overeenkomstig zijn testament laten maken].

De oorspronkelijke standplaats van de grafsteen

Een interessante, maar lastige vraag is waar de grafstele oorspronkelijk stond opgesteld. Allereerst moeten we hier vaststellen dat de steen verschillende levens heeft gekend. Na dienst te hebben gedaan als grafmonument is hij in een tweede leven hergebruikt als bouwsteen. Daarvan getuigen zowel de zaagsporen aan de boven- en onderzijde van het bewaarde fragment, als ook de aanwezigheid van Romeinse, met dakpangruis vermengde mortel. Sporen daarvan zijn bewaard op beide zijden van het

fragment, in de profiellijst rond de schrifttafel en in de groeven van enkele letters. Het ligt voor de hand dat de steen is hergebruikt in een gebouw in de nederzetting op de oever van de geul. Pas nadat het bouwwerk waarin de steen was opgenomen is ontmanteld, is hij als onbruikbaar bouwpuin in de geulbedding terecht gekomen.

Daarmee is echter nog niets gezegd over de primaire standplaats van het grafmonument. Hier zijn in feite twee mogelijkheden: ofwel een grafveldje bij de nederzetting Molenzoom, ofwel een begraafplaats bij het nabijgelegen *castellum* van Vechten, dat hemelsbreed op minder dan 4 km afstand ligt. Hoewel doorslaggevende argumenten ontbreken, heeft de eerste mogelijkheid onze voorkeur. De vermoede veteranenstatus van de overledene en de rol van een vrouw in de verzorging van het grafmonument passen beide beter in de context van een rurale nederzetting dan in die van een Romeinse legerplaats.⁵⁸ Een niet onbelangrijk derde argument kan tenslotte aan de samenhang met een van de andere vondsten worden ontleend.

Zoals vermeld, had B. Elberse tegelijk met de grafsteen ook een rechthoekige kalkstenen plaat gevonden (fig. 3). Het blijkt hier te gaan om het compleet bewaarde benedendeel⁵⁹ van een tweede grafsteen van hetzelfde type als de grafsteen met inscriptie. Kenmerkend is de voorzijde, die glad is afgewerkt met uitzondering van een licht gebogen gebosserde rand aan de basis. Dergelijke bewerkingssporen zijn bekend bij tal van andere steles en hebben te maken met de winning van de steen (cf. fig. 8).⁶⁰ De bovenzijde toont een antieke breuk, maar aan de beide smalle zijden en de onderzijde is de plaat compleet. Gezien hun verschillende dikte kunnen de fragmenten niet tot dezelfde grafstele hebben behoord. Van belang voor het beantwoorden van de vraag naar de oorspronkelijke context van beide stenen is nu de constatering dat deze tweede steen wél een antieke breuk, maar géén sporen van antiek hergebruik vertoont. Die combinatie maakt onwaarschijnlijk dat deze tweede steen oorspronkelijk uit Vechten stamt en pas in tweede instantie in Houten terecht is gekomen. De zienswijze dat eventueel alleen het ontbrekende deel werd hergebruikt, is weinig plausibel, want de vraag is dan, waarom men na de moeite van het transport het complete benedendeel onbenut liet. Tegen deze achtergrond dringt zich de gedachte op dat de tweede grafsteen oorspronkelijk in de directe omgeving van de geul stond. Dat ook de steen met inscriptie oorspronkelijk in de nabijheid van zijn vindplaats stond, is daarmee een stuk aannemelijker geworden. We menen daarom te mogen concluderen, dat beide steles eens grafperken markeerden van personen die woonden in de nederzetting Molenzoom. Een interessante vraag is, wie op de tweede grafsteen werd herdacht. Bij gebrek aan ook maar het geringste fragment van een inscriptie kunnen we hiernaar uiteraard slechts gissen. Graftuinen zijn in de Romeinse wereld echter vooral een familieaangelegenheid. Trekken we deze lijn van redeneren door, dan zijn mogelijke kandidaten de echtgenote of een zoon van Tiberius die in de voetsporen van zijn vader eveneens zijn werkzame leven in het leger had gesleten.

Welke betekenis heeft nu de ontdekking van de grafstèle met de daarin gebeitelde tekst voor de beeldvorming van het Romeinse verleden in Nederland en omgeving? De vondst levert tenminste twee nieuwe gezichtspunten op.

Allereerst lijkt de tekst van de inscriptie, hoe fragmentarisch ook, een voor Nederland uniek document te zijn van een huwelijksrelatie tussen een veteraan van het Romeinse leger en een lokale vrouw. Dat Romeinse veteranen dikwijls trouwden met vrouwen uit de provincie waar zij hun dienstdtijd hadden vervuld, is op zich niets nieuws, maar tot dusver vooral van oud-legionairs bekend. Voor Neder-Germanië beschikken we daarvoor in Tacitus' vermelding van huwelijksbanden tussen in de *Colonia Claudia Ara Agrippensium* (Keulen) gevestigde legioensveteranen en Ubische *matronae* over een heel directe getuigenis.⁶¹ Hoewel de epigrafische gegevens suggereren, dat veteranen uit zowel de legioenen als de hulptroepen zich bij voorkeur vestigden in de kampdorpen of in een nabijgelegen stad,⁶² is voor het achterland van *coloniae* en legioensbases altijd ook rekening gehouden met een grootschalige vestiging van legioensveteranen. Archeologen hebben op deze wijze bijvoorbeeld de dichte villabewoning op het platteland van de Keulse *colonia* met een traditionele kolonisatie door uit het mediterrane gebied afkomstige oud-legionairs verklaard.⁶³ Het Nederlandse deel van de grensstreek kent echter geen *coloniae* en, afgezien van de ca. drie decennia dat het Tiende legioen op de Hunerberg bij Nijmegen in garnizoen lag, ook geen legioensvesting. Van een met de Keulse regio in intensiteit vergelijkbare vestiging van vreemdelingen kan hier dan ook geen sprake zijn. Nu is altijd wel aangenomen dat zich op het Bataafse platteland ook oud-soldaten van de hulptroepen vestigden, maar voor de binnen ons land gelegen grensstreken van het rijk werd dan vooral gedacht aan naar hun geboortestreek teruggekeerde Bataven. Een enkele buiten de kampdorpen en steden gevonden inscriptie als die op een grafsteen uit Dodewaard, waarop de naam van de hulptroepensoldaat M. Traianus Gumattius Gaisonis f. voor het nageslacht is bewaard, leek dit beeld slechts te bevestigen: zijn cognomen Gumattius en zijn vaders naam Gaiso lijken op een herkomst uit de regio te wijzen.⁶⁴ In de *castella* langs de Rijn waren echter altijd ook legeronderdelen gestationeerd waarvan de manschappen elders waren gerecruteerd. Dat deze lieden zich na afloop van hun dienstperiode vlak buiten de poorten van de legerplaats of in de nabijgelegen stad vestigden, lijkt voor de hand te liggen: anders dan naar hun geboortestreek terugkerende Bataven beschikten zij vermoedelijk nauwelijks over een netwerk op het Nedergermaanse platteland. De inscriptie uit Houten levert nu het eerste epigrafische bewijs voor een zeker niet uit Neder-Germanië afkomstige veteraan van de hulptroepen die zich buiten de militaire en stedelijke centra vestigde. De aanzet kan daarbij zijn gegeven door een huwelijksband met een lokale dame.⁶⁵ Dit betekent dat we ons het platteland in de grensstreek van het Romeinse rijk ook buiten de onmiddellijke nabijheid van legioensvestingen niet moeten voorstellen als bewoond door een etnisch homogene gemeenschap. Mettertijd vestigden zich ook hier uit ande-

re windstreken afkomstige veteranen. De traditionele gesloten rurale gemeenschappen werden op deze wijze ook hier via het leger opengebroken voor nieuwkomers van buiten en dat, zoals onze steen leert, al in een vroeg stadium van de Romeinse aanwezigheid!

Hoe omvangrijk was dit verschijnsel? Die vraag is moeilijk precies te beantwoorden. We moeten vaststellen dat inscripties daarvoor niet de meest betrouwbare informatiebron zijn: de epigrafische cultuur is immers sterk met de legerplaatsen en steden verbonden en op het platteland vinden we maar zelden Latijnse inscripties. Wel zal, zoals gezegd, vestiging van veteranen op het platteland in het westelijk deel van Neder-Germanië in elk geval bescheidener van omvang zijn geweest dan in bijvoorbeeld het woongebied van de Ubii rond Keulen en Bonn. Maar voor de succesvolle integratie van deze gemeenschappen in het bredere verband van het Romeinse rijk is het verschijnsel op zich er niet minder belangrijk om.

Het laatste belangrijke gezichtspunt houdt verband met het bijzondere karakter van de nederzetting MolenzooM. Onze kennis van deze nederzetting is beperkter dan wij zouden wensen. Niet alleen is zij verre van compleet onderzocht, ook leveren de gepubliceerde gegevens geen helder beeld van de chronologie. Vondsten wijzen op de nabijheid van een nog niet opgespoord, tenminste deels uit steen opgetrokken gebouw dat dateert uit de eerste eeuw. Gezien de aard van een deel van het geborgen pleisterwerk, zou het daarbij om badvertrekken kunnen gaan. Dat roept beelden op van een *villa* of een deels versteende traditionele boerenhoeve. Nu kenmerken de zand- en kleigronden van Zuid- en Midden-Nederland zich door een nagenoeg ontbreken van Romeinse *villae*. Verreweg de meeste rurale nederzettingen bestaan er uit één of meer traditionele woonstalhuizen met lemen wanden, rieten daken en een ruimtelijke indeling waarbij woonvertrekken en stallen onder één dak waren verenigd. Tegen deze achtergrond is het opmerkelijk dat de nederzetting bij MolenzooM, die van dit standaardbeeld sterk lijkt af te wijken, bewoond blijkt door een veteraan en zijn familie.⁶⁶ Dit werpt de vraag op in hoeverre de weinige andere *villae* of deels versteende boerenhoeves in dit deel van Nederland niet zozeer aan het economisch succes van een geromaniseerde inheemse elite, als wel aan externe investeringen door deels van elders afkomstige oudsoldaten zijn toe te schrijven?⁶⁷ Misschien kan nader onderzoek van *villa*-terreinen hierop in de toekomst een antwoord geven.

Literatuur

- Alföldy, 1968 ▶ Alföldy, G., *Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania inferior*, Düsseldorf (Epigraphische Studien 6).
 Bauchhenß, 1978 ▶ Bauchhenß, G., *Germania inferior, Bonn und Umgebung. Militärische Grabdenkmäler*, Bonn (Corpus Signorum Imperii Romani, Deutschland III,1).
 Berendsen, 1982 ▶ Berendsen, H.J.A., *Geomorfologische kaart*, blad 4, Werkhoven

- Bogaers, 1955** ▶ Bogaers, J.E.A.Th., *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, 's-Gravenhage (Nederlandse oudheden 1).
- Bowman, 1994** ▶ Bowman, A./D. Thomas, *The Vindolanda Writing Tablets (Tabulae Vindolandenses II)*, London, 1994.
- Bloemers, 1978** ▶ Bloemers, J.H.F., *Rijswijk (Z.-H.)*, 'De Bult'. *Eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse oudheden 8).
- Brouwer, 1993** ▶ Brouwer, M., *De Romeinse tijd in Nederland*, Leiden (RMO).
- Demougins, 1999** ▶ Demougins, S., Les vétérans dans la Gaule Belgique et la Germanie inférieure, in: M. Dondin-Payre/M.-Th. Raepsaet-Charlier (eds), *Cités, municipes, colonies. Les processus de municipalisation en Gaule et en Germanie sous le Haut Empire romain*, Paris, 355-380.
- Derks en Van Rooijen, 2002** ▶ Derks, T./T. van Rooijen, Houten-Molenzoo, in: *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 2000-2001*, Utrecht.
- Dierendonck, Van, 1994** ▶ Dierendonck, R.M. van, Kromme-Rijnse kandelabers', in: W.A. van Es/W.A.M. Hessing (eds), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, ROB 1994, 173-176.
- Dockum, Van, 1997** ▶ Dockum, S.G. van, 'Houten-Molenzoo', in: *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1992-1993*, Utrecht, 41-44.
- Dockum, Van, 1998** ▶ Dockum, S.G. van, 'Houten-Molenzoo', in: *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1994-1995*, Utrecht, 69.
- Dockum, Van, en Hessing, 1994** ▶ Dockum, S.G. van/ W.A.M. Hessing, 'Houten-Dorp en Houten-Doornkade', in: W.A. van Es/W.A.M. Hessing (eds), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Amersfoort, 219-225.
- Ewald, 1974** ▶ Ewald, J., *Paläo- und epigraphische Untersuchungen an den römischen Steininschriften der Schweiz*, Basel (Antiqua 3).
- Gaiztsch, 1986** ▶ Gaiztsch, W., 'Grundformen römischer Landsiedlungen im Westen der CCAA', *Bonner Jahrbücher* 186, 397-427.
- Gascou en Janon, 1985** ▶ Gascou, J.M. Janon, *Inscriptions Latines de Narbonnaise (ILN)*, Fréjus, Paris (Gallia suppl. 44).
- Haalebos en Willems, 1999** ▶ Haalebos, J.K./W.J.H. Willems, 'Recent research on the limes in the Netherlands', *JRA* 12, 247-262.
- Hainzmann, 1987** ▶ Hainzmann, M., 'Die sogenannten Neubürger der ersten Generation in Noricum. Der Namenstyp Ti. Iulius Adgelei f. Buccio', *Tyche* 2, 29-39.
- Hanel, 2002** ▶ Hanel, N., Ein Ziegelstempel der cohors XV voluntariorum c.R. aus der tegularia transrhenana im Flottenlager Köln-Marienburg (Alteburg), *ZPE* 139, 293-296.
- Holder, 1999** ▶ Holder, P. A., 'Exercitus Pius Fidelis: The Army of Germania Inferior in AD 89', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 128, 237-250.
- Hulst, 1978** ▶ Hulst, R.S., 'Druten-Klepperhei. Vorbericht der Ausgrabungen einer römischen Villa', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28, 133-151.
- Jongkees en Isings, 1963** ▶ Jongkees, J.H./C. Isings, *Opgravingen op de Hoge Woerd bij De Meern (1957, 1960)*, Groningen (Archaeologica Traiectina 5).
- Kajanto, 1982** ▶ Kajanto, I., *The Latin cognomina*, Roma (Helsinki, Commentationes humanarum litterarum 36.2) 1982² (1965).
- Keppie, 1993** ▶ Keppie, L., 'Vexilla veteranorum', *Paper of the British School at Rome* 41, 8-16, reprinted in: L. Keppie, 2000, 239-248.
- Keppie, 1995** ▶ Keppie, L., 'Soldiers and veterans at the colony of Forum Julii (Fréjus)', in: Y. Le Bohec (ed.), *La hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine*, Paris, 367-372, reprinted in L. Keppie, 2000, 233-238.
- Keppie, 2000** ▶ Keppie, L., *Legions and veterans. Roman army papers 1971-2000*, Stuttgart.
- Kuijper, 1990** ▶ Kuijper, W.J., 'Schelpdieren in Romeins Valkenburg (Z.-H.)', in: E.J. Bult/D.P. Hallewas (eds), *Graven bij Valkenburg III. Het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, Delft, 134-141.
- Lauwerier, 1988** ▶ Lauwerier, R.C.G.M., *Animals in the Dutch eastern river area*, Amersfoort (Nederlandse oudheden 12).
- Le Bohec, 1999** ▶ Le Bohec, Y., 'L'armée romaine en Gaule à l'époque de Tibère', in: W. Schlüter/R. Wiegels (eds), *Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese. Internationaler Kongress der Universität Osnabrück und des Landschaftsverbandes Osnabrücker Land e.V. vom 2. bis 5. September 1996*, Osnabrück, 689-715.
- Panhuysen, 1996** ▶ Panhuysen, T.A.S.M., *Romeins Maastricht en zijn beelden*, Maastricht/Assen (= Corpus Signorum Imperii Romani, Nederland, Maastricht).
- Phang, 2001** ▶ Phang, S.E., *The marriage of Roman soldiers (13 B.C.-A.D. 235). Law and family in the imperial army*, Leiden etc. (Columbia studies in the classical tradition 24).
- Piccottini, 1994** ▶ Piccottini, G., *Grabstelen, Reiter- und Soldatendarstellungen sowie dekorative Reliefs des Stadtgebietes von Virunum und Nachträge zu CSIR-Österreich II/1-4*, Wien (= Corpus Signorum Imperii Romani, Österreich II/5).
- Röder, 1960/1961** ▶ Röder, J., 'Sägespuren an römischen Kalksteindenkmälern', *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 5, 38-50.
- Roymans, 1998** ▶ Roymans, N., *Romeinse frontierpolitiek en de etnogenese van de Bataven*, Amsterdam (oratie VU).
- Salomies, 1987** ▶ Salomies, O., *Die römischen Vornamen. Studien zur römischen Namengebung*, Helsinki (Commentationes humanarum litterarum 82).
- Spaul, 2000** ▶ Spaul, J.E.H., *Cohors. The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*, Oxford (BAR Int. Ser. 841).
- Tent, Van, 1996** ▶ Tent, W.J. van, 'Houten-Molenzoo', in: *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1988 - 1989*, Utrecht, 41-43.
- Thomas, 1996** ▶ Thomas, Y., 'Origine' et 'commune patrie'. *Étude de droit public romain (89 av. J.-C. - 212 ap. J.-C.)*, Rome (Coll. Ecole Française de Rome 221).
- Todisco, 1999** ▶ Todisco, E., *I veterani in Italia in età imperiale*, Bari (Documenti e studi 22).
- Varon, 1997** ▶ Varon, P., 'The heredes of Roman army soldiers', in: W. Groenman-Van Waateringe et al. (eds), *Roman frontier studies 1995. Proceedings of the XVIth international congress of Roman frontier studies*, Oxford (Oxbow monograph 91), 565-570.
- Willems, 1984** ▶ Willems, W.J.H., 'Romans and Batavians. A regional study in the Dutch eastern river area II', *BROB* 34, 39-331.

Noten

- 1 Deze studie vond plaats in het kader van het door NWO gesubsidieerde onderzoeksprogramma 'The Batavians. Ethnic identity in a frontier situation'. Zij zou niet mogelijk zijn geweest zonder medewerking van de vinder van de steen, dhr. B. Elberse te Bunnik, die informatie verschafte over de vondstomstandigheden en de grafstele voor onderzoek beschikbaar stelde. Het Aanvullend Archeologisch Onderzoek, dat van 2 tot 6 oktober 2000 door het Archeologisch Instituut van de VU onder wetenschappelijke leiding van de auteur werd uitgevoerd, vond plaats met financiële ondersteuning van de gemeente Houten en de welwillende medewerking van aannemersbedrijf De Boer & De Koning, Papendrecht. Het veldwerk werd uitgevoerd in samenwerking met de assistent-archeoloog van de provincie Utrecht, T. van Rooijen, en met medewerking van vrijwilligers van de archeologische werkgroep Leen de Keijzer. Voor een beknopt vondstverslag, zie Derks/Van Rooijen 2002. Voor adviezen en commentaar dank ik F. Bérard (Parijs), W. Boppert (Lampertheim), T. Panhuysen (Maastricht), M.-Th. Raepsaet-Charlier (Brussel), T. van Rooijen (Utrecht) en W. Wynia, N. Roymans en J. Slofstra (allen Amsterdam). B. Brouwenstijn (AIUV, Amsterdam) verzorgde de reconstructietekening en de tekening van de zuilfragmenten, het Audio-Visueel Centrum van de Vrije Universiteit de foto's.
2. Dit tijdelijk gronddepot bevond zich ten zuiden van de plaatselijke rondweg in het plan Weteringhoek. De van diverse locaties aangevoerde grond was bestemd voor de aanleg van wegcunet en geluidswal van een nieuwe rondweg rond de hier in aanleg zijnde woonwijken.
3. Een door het bouw personeel met witte kalk, op de bovenkant van de rond de tunnelbak geplaatste stalen damwanden aangebrachte nummering diende de vinder daarbij als hulpmiddel.
4. Van Tent 1996; Van Dockum 1997, 1998.
5. Van Dockum/Hessing 1994, 224; Van Dierendonck 1994, 174.
6. Zij is niet op de geomorfologische kaart van Berendsen (1982) gekarteerd.
7. Voor oestervondsten uit legerplaatsen in het Nederlandse deel van de grens, zie Lauwerier 1988, Kuijper 1990 en de database in <http://www.warchis.archis.nl:70/bone-info/index.html>. Nederzettingen die oesters hebben opgeleverd zijn Rijswijk-'De Bult' (zie Clason in Bloemers 1978) en Druten-'Klepperhei' (Hulst 1978). Voor de brief uit Vindolanda, zie Bowman/Thomas, *Tab. Vindol.* 299.
8. Een deel van het wit beschilderde pleisterwerk, waarvan de mortel een grof dakpangruis bevat (o.a. vondstnr. 61 uit laag 6c), moet uit een vochtige ruimte, wellicht een badgebouw, stammen. Mondelinge mededeling drs. L. Swinkels, Museum Het Valkhof, Nijmegen. Cf. ook Bogaers 1955, 98, noot 1 en 101, noot 2.
9. Samenvattend, Panhuysen 1996, 121-129.
10. Röder 1960/61.
11. Zie bijvoorbeeld Brouwer 1993, 88-90 en Daniëls/Brunsting 1955, nr. 82.
12. *CIL* XIII 8711; Stuart 1986, 21-22. Deze voor een missus van *legio V Alaudae* opgerichte stèle is wellicht de oudste grafsteen van Nederland.
13. Zie Panhuysen 1996, 121 ff.
14. Op de stèle is van het kader van de nis, dat bij de ontdekking beschadigd raakte, niets bewaard. Wel zijn op korte afstand van het blok twee passende fragmenten gevonden, die twee gladgepolijste, elkaar onder een stompe hoek rakende, antieke oppervlakken vertonen. Hoewel deze fragmenten niet op de verse breukvlakken van de stèle passen, kunnen zij heel goed daartoe behoord hebben. Zij zouden dan een bewijs vormen dat bij de Houtense stèle ieder architectonisch kader ontbrak.
15. Het fragment meet nog circa 0,9 bij 0,3 bij 0,2 m. Oorspronkelijk moet de steen echter tenminste circa 2,0 m hoog en bijna 0,7 m breed zijn geweest.
16. Ouder is de inscriptie op de eerder genoemde stèle uit Heerlen (zie noot 12). Uit Maastricht stamt een grafsteen die wellicht eveneens ouder is (Panhuysen 1996, cat.nr. 4), maar daarvan is de inscriptie verloren.
17. De inscriptie is aangebracht in een tabula, die 55 cm hoog is en waarvan de maximaal bewaarde breedte nog 22 cm bedraagt. De letterhoogte neemt geleidelijk af en is als volgt: 70 mm (regel 1), 58 mm (regel 2), 48 mm (regel 3), 40 mm (regels 4 en 5) en 36 mm (regels 6-7).
18. Uitgangspunt voor iedere poging tot reconstructie van de tekst van de inscriptie is uiteraard de oorspronkelijke breedte van de omraamde tafel waarin de inscriptie is aangebracht. Deze is in feite een afgeleide van de breedte zoals die voor het complete grafteken kan worden gereconstrueerd.
19. De grafsteen van Publius Clodius lijkt een uitzondering op deze regel te vormen. Aangezien Clodius echter reeds 25 dienstjaren had volgemaakt, moet zijn ontslag aanstaande zijn geweest; zijn burgerkleding kan dan als een anticipatie op een veteranenstatus worden opgevat. Zie Baughens 1978.
20. Deze kan niet alleen op de typologie van het grafmonument, maar ook op de naamsformulering van de overledene worden gebaseerd. Zie daarvoor beneden, noot 32.
21. Thomas 1996.
22. Tot die datum stond dit deel van de Middellandse-Zee kust onder controle van Marseille. Gascoü/Janon 1985, 14.
23. Gascoü/Janon 1985, 13 ff. ; Keppie 1995.
24. Van de 23 epigrafisch uit Forum Iulii bekende Iulii, dragen zeker 11 de voornaam Caius. Gascoü/Janon 1985, 213.
25. De keuze aan Latijnse voornamen was beperkt tot een handvol en kon daarom zonder verlies van begrip eenvoudig tot één of twee letters worden afgekort.
26. Piccotti 1994, resp. nrs. 402, 408 en 410. Overigens maakt Hainzmann (1987) duidelijk dat deze zogenaamde 'cognominale' filiatie niet is voorbehouden aan tot Romeinse burgers gepromoveerde kinderen van *peregrini*: ook nakomelingen van ouders die reeds het burgerrecht hadden, maken wel van deze wijze van naamgeving gebruik.

27. Voor deze schrijfwijze, Ewald 1974.
28. Zie bijvoorbeeld AE 1981, 638.
29. Cf. de index in Kajanto 1982, 406-407.
30. We kunnen de hierdoor al verbeterde letterverdeling nog verder optimaliseren door in plaats van *For* te kiezen voor *Foro* en wel geschreven met een op halve hoogte geplaatste verkleinde letter O. Een dergelijke schrijfwijze is voor de 1ste eeuw niet ongebruikelijk. We kunnen onder meer verwijzen naar de steen van Clodius (fig. 8).
31. Het vermelden van de *tribus* is niet verplicht, ook niet wanneer de *origo* wel is gegeven. Vergl. bijvoorbeeld de in noot 28 genoemde inscriptie uit Fréjus, waarin de *origo* *Foro Iuli* vermeld is terwijl de *tribus* ontbreekt.
32. Vanaf die tijd dragen alle soldaten met burgerrecht een *cognomen*. Voor de opkomst van *cognomina* in Latijnse inscripties, Salomies 1987, 277 ff., 346 ff, spec. 350-353.
33. Zie noot 12.
34. Voor twee voorbeelden uit Keulen, zie RSK 94 en 231. Vergl. ook de inscriptie uit Heerlen, boven noot 12.
35. De gebruikelijke afkorting *mhm* laat daarentegen teveel witruimte en heeft bovendien het bezwaar van te jonge datum te zijn.
36. Todisco 1999, 7, 255-259; Keppie 1993, 10.
37. Voor zover mij bekend, gaat het in die gevallen steeds om soldaten die bovenop de reguliere diensttijd van 25 jaar nog een aantal extra dienstjaren op hun conto hadden staan. Zie bijvoorbeeld AE 1979, 433 (Mainz).
38. Deze afkorting werd dan gevolgd door een woordscheidingsteken en het aantal dienstjaren in Romeinse cijfers, te weten 25 of meer. Aangezien voor dat laatste minimaal drie posities nodig zijn, resteren voor het aantal leefjaren niet meer dan circa twee posities. Gezien de veronderstelde leeftijd zou dat betekenen dat de L als teken voor 50 hiervan in elk geval deel uitmaakte.
39. Alföldy 1968, 55 met de oudere literatuur. Het bijvoegelijk naamwoord *classica* is afgeleid van *classis*, 'vloot'.
40. AE 1962, 196; Jongkees/Isings 1963; Alföldy 1968, nr. 115a-d. In 88/89 kwam de stadhouder van Bovengermaanië in opstand. De nedergermaanse legeronderdelen bleven keizer Domitianus trouw en werden daarvoor met de genoemde eretitels uitgerust. Zie hiervoor nu Holder 1999.
41. *CIL* XIII, 923-924, beide uit Eysses.
42. *CIL* XIII 12061; RSK 262; Alföldy 1968, nr. 113.
43. Le Bohec 1999.
44. Een *cohors XV voluntariorum civium Romanorum* is bekend van dakpanstempels uit diverse kampen in het Nederlandse deel van de limes. Zie Haalebos/Willems 1999, 250 f. en nu ook Hanel 2002.
45. Vergelijk Spaul 2000.
46. RSK 270. Uit Keulen kennen we diverse andere voorbeelden van burgersoldaten in peregrine cohorten. Zie bijvoorbeeld RSK 250, 252-253, 255 en 260.
47. Zo ook Holder 1980, 49 f.
48. Varon 1997. Cf. ook Alföldy 1968, 108; Phang 2001, 142 ff., vooral 167, noot 83.
49. Als voorbeelden noemen we de uit een militair diploma bekende Syrische ruiter die met zijn legeronderdeel in de Noord-Afrikaanse provincie Mauretania Tingitana was gestationeerd en een vrouw uit Syrië had (*CIL* XVI 161), en de Bataafse infanterist die met zijn *cohors I Batavorum* in Pannonia Superior was gestationeerd en een Bataafse eega had (*RMD* II, 86).
50. Wanneer we van een zgn. 'cognominale filiatie' uitgaan (vergl. daarvoor Hainzmann 1987; zie ook boven, noot 26), bestaat theoretisch de mogelijkheid dat de vader toch een *peregrinus* is geweest. We moeten dan aannemen dat de bewaarde letters het begin van zijn enkelvoudige naam vormen. Onduidelijk is dan echter hoe de dochter het burgerrecht heeft verworven.
51. Voor de oorsprong van het burgerrecht van deze Bataafse Iulii, Roymans 1998, 11 ff.
52. We zouden dan in het ontbrekende deel van de regel behalve het einde van die familienaam en wellicht een afsluitende formule, ook nog een bijnaam moeten aanvullen. Zelfs met de kortst denkbare afsluitende formulering – de uit twee letters bestaande afkorting *fc* voor *faciendum curavit/curaverunt*, 'heeft/hebben laten maken' – is dat praktisch gezien onmogelijk.
53. Eventueel zou men ook nog aan een vrijgelatene van de overledene kunnen denken, want ook dan kan de familienaam zonder begripsprobleem onvermeld blijven. De bijnaam zou dan gevolgd kunnen zijn door de afkorting *T.L.* (= *Tiberii libertus*, 'vrijgelatene van Tiberius').
54. Dit wil in dit geval zeggen dat, als beide personen Romeins burger waren, dan van beiden de familienaam moet zijn uitgedrukt of van beiden deze probleemloos uit de context moet kunnen worden begrepen.
55. Zoals we hebben gezien, worden bij een verbintenis met een Romeinse burgeres alle kinderen immers als burgers geboren, terwijl in de 1ste eeuw bij een verbintenis met een peregrine vrouw alle kinderen *tegelijkertijd* tot Romeins burger worden genaturaliseerd op het moment dat hun vader bij ontslag uit de dienst het *conubium* wordt verleend.
56. Phang 2001, 191, noot 156. De daar geciteerde studie van Cherry was mij niet toegankelijk. De vraag in hoeverre dit beeld door het bronnenmateriaal is vertekend, is in dit geval niet relevant.
57. En dochter van een Bataafse veteraan met dezelfde voor- en familienaam als die van haar man!
58. Zie boven, noot 48.
59. Breedte 0,61 m; dikte 0,15 m; bewaarde hoogte 0,60 m.
60. Röder 1960/61.
61. Tacitus, *Hist.* 4.65.
62. Demougin 1999 met lijsten. Een klein deel van de veteranen keerde na afloop van de militaire dienst terug naar hun geboortestreek.
63. Gaitszsch 1986.
64. *CIL* XIII 8806 (Dodewaard). Hij had zijn diensttijd in de eigen provincie Neder-Germaanië doorgebracht en was ingedeeld bij een ruiterafdeling die vlak over de Nederlandse grens bij Altkalkar was gelegen.
65. Twee anderen zijn M. Iulius M.f., veteraan van het 5de in Xanten gelegerde legioen die zich in Heerlen had gevestigd (*CIL* XIII 8711), en

A. Volsonius A.f. Cla. Paulus, oud-soldaat van het 1e in Bonn gelegerde legioen die bij Kierdorf nabij Erftstadt een woonplaats had gevonden (N 144). Zie Demougin 1999.

66. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen of dit eerste, deels in steen opgetrokken gebouw nog uit het midden van de 1ste eeuw kan dateren. Het puin wordt nu in de 'eerste eeuw' gedateerd (Van Dockum/Hessing 1994, 224), het beschilderd pleisterwerk in de 'tweede helft van de 1e eeuw' (Van Dierendonck 1994, 174).
67. De verschillende groepen van potentiële villa-eigenaren bij Willems 1984, 113. Merk op dat waar hij denkt aan veteranen, de gedachte vooral uitgaat naar het klassieke kolonisatiemodel van legionairs die bij ontslag een stuk grond als *praemium* ontvangen.